हिंगोली जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचा चिकित्सक अभ्यास (२०११ ते २०२३)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेडच्या मानवविज्ञान विद्याशाखेतंर्गत अर्थशास्त्र या विषयातील पीएच.डी. संशोधनासाठीचा सादर करावयाचा संशोधन आराखडा

संशोधक

मनोज आनंदराव देशमुख

एम.ए. अर्थशास्त्र

मार्गदर्शक

डॉ. संजय पी. काळे

एम.ए., पीएच.डी.

सहा. प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

डी.बी. एसीएस कॉलेज, भोकर जिल्हा नांदेड

संशोधक मार्गदर्शक अर्थशास्त्र

स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड

जून : २०२३

प्रस्तावना

भारत हा परंपरेनं कृषीप्रधान देश असून देशाची अर्थव्यवस्था शेतीमालावरील उत्पादनांवर अवलंबून आहे. देशातील जवळपास ७० टक्के लोकसंख्या ही शेती व्यवसायावर उपजिविका करत आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात शेतकऱ्याने पिकवलेल्या शेतीमालाची विक्री शेतकरी स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे करू शकत नव्हता. बाजारातील मध्यस्थ, दलाल, मोठे व्यापारी यांच्याकडून हत्ता पद्धतीने (Sale Under Cover) गुप्तरितीने शेतीमालाची विक्री होत होती. शेतीमालाचे वजन व्यापाऱ्यांच्या व्यक्तींमार्फत केले जात होते. यामध्ये फसवणूक, घट, तूट इत्यादी गैरप्रकार होत होते. धर्मादाय व इतर अनिष्ट प्रथा बाजारपेठेत सर्रास सुरु होत्या आणि शेतकरी हताश होऊन हे सर्व निमूटपणे सहन करत होता. यातून शेतकऱ्याला बाहेर काढण्यासाठी बाजार नियमनाखाली आणण्याची आवश्यकता भासू लागली होती. त्यातूनच भारतामधील पहिली बाजार समिती सन १८८६ साली कारंजालाड (जि. वाशिम, महाराष्ट्र) येथे स्थापना झाली. ही बाजार समिती कापूस खरेदी-विक्रीच्या नियमनासाठी होती.

स्वातंत्रपूर्व काळात इ.स. १९२८ मध्ये रॉयल कमिशन हा अभ्यास गट शेतीसाठी ब्रिटीश सरकारकडून नेमला गेला. या कमिशनच्या अहवालात मुख्यत्वे बदल करुन शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी सूचना केल्या गेल्या. या शिफारशींच्या अनुषंगाने केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना शेतकऱ्यांचे आर्थिक हित जोपण्यासाठी कायदे करण्याबाबत निर्देश दिले. त्यानुसार मुंबई कृषी उत्पन्न खरेदी व विक्री अधिनियम १९३९ अस्तित्वात आला. स्वातंत्रानंतर व महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर या कायद्यात योग्य ते बदल करुन महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न विपणन अधिनियम १९६३ अधिनियम आला. या कायद्याची अंमलबजावणी प्रशासकीय संरचना सहकार विभागांतर्गत अस्तित्वात आली.

शेतीमालाचा विपणनासंबंधीचे कामकाज काळानुसार वाढत गेले. हे कामकाज खरेदी-विक्री संघ ग्राहक संस्था, फळे व भाजीपाला संस्था, प्रक्रीया संस्थां असे विविध प्रवर्गातील संस्थांची संख्याही वाढली त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने इ.स. १९७१ मध्ये स्वतंत्र पणन संचालनालयाची निर्मीती केली. हे संचालनालय सहकार आयुक्तालय महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांच्या नियंत्रणाखाली डिसेंबर १९७९ पर्यंत कामकाज पाहत होते. १ जानेवारी १९८० पासून पणन संचालकांना विभाग प्रमुखांचा दर्जा देण्यात येउन त्यांना स्वतंत्र प्रशासकीय व वित्तीय अधिकार प्रदान करण्यात आले.

महाराष्ट्र कृषी उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम १९६३ व त्याखालील नियम १९६७ मधील तरतूदीनुसार बाजार समितीचा कारभार निवडून आलेले संचालक मंडळ, त्यांच्यामधील सभापती, उपसभापती, सदस्य व बाजार समितीचे सचिव अशा संचालक मंडळाकडून केला जातो. महाराष्ट्रात ३०० कृषी उत्पन्न बाजार समित्या आणि ६०९ उप कृषी उत्पन्न बाजार समित्या आहेत.

हिंगोली जिल्ह्यामध्ये ७ कृषी उत्पन्न बाजार समित्या असून यामध्ये आखाडा बाळापूर, कळमनुरी, जवळा बाजार, सिरसम, सेनगाव, हिंगोली आणि वसमत या कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचा समावेश होतो. जिल्ह्यामध्ये वसमत ही कृषी उत्पन्न बाजार समिती सर्वात मोठी असून येथे महाराष्ट्रात सांगली नंतरचे सर्वात मोठे हळदीचे मार्केट आहे.

संशोधन समस्या

भारतीय संविधानाने समाजवाद सदृष्य आर्थिक धोरण स्वीकारले असले तरीही १९९१ मध्ये मात्र भांडवलशाही पद्धतीला अनुसरत नव्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार करण्यात आला. जागतिकिकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण ही या नव्या आर्थिक धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे ठरली. भारताचा समावेश गॅट या करारनाम्यात झाल्यानंतर

प्रायोजित करण्यात आलेल्या डंकेल प्रस्तावातील ट्रीप्स आणि ट्रीम्स या अटी भारतातील कृषी विषयक धोरणावर मूलगामी परिणाम करणाऱ्या होत्या. या अटी भारतात अजूनही पूर्णपणे लागू करण्यात आल्या नसल्या तरीही त्या टप्प्याटप्प्याने लागू करण्यात येणार आहेत. या सर्व धोरणांचा परिणाम कृषी मालाच्या विपणनासाठी निर्माझ करण्यात आलेली व्यवस्थ चाल ठेवावी की नाही असा मूलभूत प्रश्न उपस्थित करणारा कायद्याचा मसुदा राज्यशासनाने गेल्या दशकाच्या प्रारंभीच विचाराधीन ठेवाला. या सर्व बाबी लक्षात घेता शेतकऱ्यांच्या हिताच्या दृष्टीने काय आवश्यक आहे व काय नाही याचा अभ्यास कृषी मालाच्या विपणनाच्या संदर्भात करणे आवश्यक ठरते. हे लक्षात घेऊन संशोधकाने संशोधनाचा प्रस्तुत विषय **हिंगोली जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचा चिकित्सक अभ्यास (२०११ ते २०२३)** असा निवडला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

संशोधन समस्येचे विधान व संरचनात थोड्याफार प्रमाणात गोंधळ निर्माण होऊ शकतो. अशा प्रकारचा गोंधळ टाळण्यासाठी संशोधन समस्येचे नेमक्या शब्दात प्रतिपादन होणे गरजेचे असते. हे नेमकेपण संशोधन प्रश्न, उद्दिष्टे परिकल्पना तसेच कार्यात्मक व्याख्यांच्या लिखाणाने येते. उद्दिष्टे संशोधकाला आणि प्रतिसादकाला जास्त सुस्पष्टता देतात. संशोधनाचा पाया उद्दिष्टे आहे. त्यामुळे ते संपूर्ण संशोधन प्रक्रियेला मार्गदर्शक ठरतात. उद्दिष्टांची यादी फारच लहान किंवा फारच मोठी नसावी. उद्दिष्टांच्या स्पष्टेतून संशोधक नेमके काय शोधणार आहे याचे दिग्दर्शन होते. कोणतेही संशोधन हाती घेत असताना संशोधक काही प्रश्नांवर भर देतो. संशोधक प्रश्नांची रचना वाक्यानुसार करता. काही संशोधक उद्दिष्टांनाच प्रश्नरूपाने मांडतात असे करणे टाळणे पाहिजे. त्यामुळे उद्दिष्टांचे पुनः पुन्हा मांडणी होते. अभ्यासाच्या स्वरूपावरून आधारित संशोधन परिकल्पनेची मांडणी, रचना करतो परिकल्पना या पूर्वी झालेल्या संशोधनातून, सैद्धांतिक

रचनेतून उगम पावतात. संशोधक पूर्वी झालेल्या संशोधन कार्याचा अनुशंगाने परिकल्पनांचे स्वरूप निश्चित करू शकतो. त्यामुळे संशोधकास संशोधन परिकल्पना लिहिणे शक्य होते. परिकल्पनेच्या मांडणीरून संशोधकास त्या क्षेत्रातील पुरेसे ज्ञान आहे हे समजते तसेच माहिती संकलन आणि विश्लेषण करण्याची दिशाही समजते. त्यामुळे परिकल्पना ही परिक्षणक्षम असावी, स्पटीकरणक्षम असावी आणि दोन चलांतील सहसंबंध दर्शविणारी असावी.

प्रस्तुत अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी खालील संशोधनाचे उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. हिंगोली जिल्ह्याच्या भौगोलिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
२. हिंगोली जिल्ह्याची कृषी विपणनाची आवक प्रवृत्ती अभ्यासणे.
३. हिंगोली जिल्ह्याची शेतमालाच्या किंमतीची प्रवृत्ती अभ्यासणे.
४. हिंगोली जिल्ह्याची कृषी विपणन व्यवस्थेत कृषी उत्पन्न बाजार समितीची भूमिका अभ्यासणे.
५. हिंगोली जिल्ह्याची कृषी उत्पन्न बाजार समितीमार्फत देण्यात येणाऱ्या सुविधांचा अभ्यास करणे.
६. हिंगोली जिल्ह्याची कृषी उत्पन्न बाजार समितीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके

एखाद्या विषयाचा अभ्यास करत असताना प्रारंभिक ज्ञानाच्या आधारे संशोधक सामान्य अनुमान मांडतो हे अनुमान पुढील संशोधनासाठी मार्गदर्शक ठरत असते. अशा पूर्वानुमानास गृहीतकृत्य वा उपकल्पना म्हणतात. वेबस्टर शब्दकोष १९५६ नुसार गृहितकृत्ये म्हणजे एखादे गृहित धरलेले विधान तत्व किंवा एखादी अट होय. गृहीतकृत्याच्या उपयुक्तेबाबत समाजशास्त्रीय संशोधक व अभ्यासक एल. कोटेन व नॅगेल

म्हणतात. चौकशी वा संशोधनास चालना देणाऱ्या प्रारंभिक अडचणीचे वा समस्याचे संभाव्य निराकरण वा उत्तर सुचविल्या खेरिज आपण संशोधन कार्यात पहिले पाऊल देखील उचलू शकत नाही. समस्येची अशी संभाव्य उत्तरे आपणास अध्ययन विषयाबाबतच्या पूर्वज्ञानामुळे सूचतात अशा उत्तराचे जेव्हा विधानामध्ये रुपांतर केले जाते तेव्हा ती उत्तरे गृहीतकृत्ये बनतात. गृहीतके हे संख्याशास्त्रीय तंत्रांच्या सहाय्याने सुद्धा तपासली जातात.

प्रस्तुत विषयाच्या अनुषंगाने संशोधनाची काही गृहीतकत्ये खालीलप्रमाणे दिले आहेत.

१. हिंगोली जिल्ह्याची भौगोलिक स्थिती महत्त्वपूर्ण अशीच आहे.
२. हिंगोली जिल्ह्याच्या कृषी विपणनाची आवक दिवसेंदिवस वाढत आहे.
३. हिंगोली जिल्ह्यातील शेतमालाच्या किंमतीमध्ये सातत्य नसून त्यामध्ये चढ उत्तार दिसून येतो.
४. हिंगोली जिल्ह्याच्या कृषी विपणन व्यवस्थेत कृषी उत्पन्न बाजार समितीची भूमिका सातत्याने शेतकऱ्यांचे शोषण करणारीच राहिले आहे.
५. हिंगोली जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समितीमार्फत योग्य त्या सुविधा दिल्या जातात.
६. हिंगोली जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे स्थान महत्त्वपूर्ण असेच आहे.

संशोधनाचे महत्त्व

मनुष्याच्या जीवनात अन्नाचे महत्त्व अनन्नसाधारण असेच आहे. प्रत्येकाला योग्य प्रतीचे जीवन जगण्यासाठी कमीतकमी ३००० कॅलरीजचा दररोज पुरवठा होईल एवढे अन्न आवश्यक असते. जीवनावश्यक सत्त्वे आपणाला शेतीपासूनच मिळतात. वस्त्र व निवारा यांचेही मूळ शेतीतच आहे. त्याशिवाय बऱ्याच उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्चा माल हा

शेतीमार्फतच पुरविला जातो. या कच्च्या मालाचा पुरवठा वेळच्या वेळी व योग्य प्रमाणात झाल्याशिवाय शहरांतील कारखाने चालणे शक्य नाही. शेतीची भरभराट हा सर्वसाधारण सर्व अर्थव्यवस्थेच्या भरभराटीचा पाया मानला जातो. विशेषःत भारतासारख्या अविकसित देशात शेतीतील चढउतारांप्रमाणे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीत चढउतार होतात. जेव्हा शेतीचे उत्पादन वाढते तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचाही वेग वाढतो. याउलट दुष्काळामुळे जेव्हा शेती उत्पादन कमी होते तेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढही खुंटते असा अनुभव अविकसित देशांना येतो.

भारत हा शेतीप्रधान देश म्हणून अनेक वर्षापासून ओळखला जातो. इ.स. १९५१ पासून आर्थिक नियोजनास प्रारंभ झाला व देशाचे औद्योगिकिकरण वेगाने करण्यासाठी पंचवार्षिक योजना तयार करण्यात आल्या. तरीसुद्धा आज इतक्यावर्षांनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत असलेले शेतीच महत्त्व जवळपास पूर्वीप्रमाणे कायम राहिल्याचे आढळते. सर्वसाधारण: ग्रामीण विभाग हा सर्वस्वी शेतीवर अवलंबून आहे असे मानण्यास हरकत नही. १९७१ च्या शिरगणतीनुसार ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ८० टक्के आहे. इंग्लंड, अमेरिका यासारख्या पाश्चिमात्य देशांत ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण २१ ते ३० टक्के आहे. यावरून पाश्चिमात्य अर्थव्यवस्थांनी शेतीवरील त्यांचे अवलंबित्व कमी करण्यास कसे यश मिळविले आहे व भारतात ते अद्याप कसे शक्य झाले नाही याची कल्पना येते. त्यामुळे **हिंगोली जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचा चिकित्सक अभ्यास (२०११ ते २०२३)** अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

संशोधन पद्धती

सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधनाच्या विविध पद्धती आहेत. प्रस्तुत संशोधन ऐतिहासिक सर्वेक्षण व अनुभववादी स्वरुपाचे असून यात वर्णनात्मक पध्दतीचा उपयोग केला आहे. सांख्यिकीय विश्लेषण पध्दतीचा वापर या संशोधनाचे मुख्य वैशिष्ट्ये आहे.

संशोधनाच्या माहितीचे स्त्रोत

प्रस्तुत संशोधन हे ऐतिहासिक, अनुभवजन्य क्षेत्रिय निरीक्षणाच्या स्वरुपाचे संशोधन असल्यामुळे संशोधकाने या संशोधनास अनुकूल ठरणाऱ्या अनुभवजन्य पध्दतीची निवड करण्याचे ठरविले आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्य संकलन व दुय्यम तथ्य संकलनाच्या विविध मार्गांचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधनाची नमुना निवड

संशोधनाच्या नमुना निवड पद्धतीचे संभाव्यता नमुना निवड आणि असंभाव्यता नमूना निवड असे दोन प्रकार पडतात. यामध्ये नैसर्गिक व सामाजिक संशोधनामध्ये संभाव्यता व असंभाव्यता या नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग होत असतो. संभाव्यता ही नमुना निवड पद्धत मूर्त किंवा वैज्ञानिक पद्धतीशी संबंधित आहे. तर असंभाव्यता नमुना निवड पद्धत ही अमूर्त किंवा सामाजिक शास्त्राशी संबंधित आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात असंभाव्यता नमूना निवड पद्धती बरोबरच यादृच्छिक संशोधन पद्धतीचा वेळप्रसंगी उपयोग करण्यात आला येईल.

प्राथमिक स्त्रोताद्वारे माहिती संकलीत करण्यासाठी संशोधकाने हिंगोली जिल्हा संशोधन कार्यक्षेत्र म्हणून निवडले आहे. यादृच्छिक लॅटरी पद्धतीने प्रत्येक कृषी उत्पन्न समितीमधून ५० या प्रमाणात २०० शेतकऱ्यांची निवड केली आहे. तसेच कृषी उत्पन्न बाजार समितीचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने ९ प्रकारच्या अन्नधान्याची निवड केली असून यामध्ये गहू, ज्वारी, भुईमूग, हरभरा, उडीद, तूर, मूग, सूर्यफुल आणि सोयाबिन या कृषीमालांची निवड नमुना म्हणून केली आहे.

माहिती संकलन

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक माहिती संकलनाबरोबर द्वित्तीय माहिती संकलनाचा आधार घेण्यात आला आहे. यात कृषी उत्पन्न बाजार समिती संदर्भात केंद्र व राज्य सरकार वेळोवेळी प्रसिद्ध केलेले अहवाल, नांदेड व लातूर आर्थिक पाहणी अहवाल, महाराष्ट्र सांख्यिकीय गोषवारा, आर्थिक समालोचन अहवाल, संशोधन पत्रिका त्याच बरोबर हिंगोली जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन अहवाल, गॅझेटिअर, स्थलदर्शक नकाशे, गुगल, वेबसाईट, विविध संशोधन पत्रिका, नियतकालीके, मासिके, ग्रंथ व वृत्तपत्र यातून प्रसिद्ध झालेल्या माहितीचा उपयोग प्रबंध लेखनासाठी केलेला आहे. सांख्यिकीय संशोधनात निर्देशांक, शेकडा प्रमाण, वृद्धीदर सारणीच्या साधनाचा विशेषत: उपयोग करण्यात येईल.

मुलाखत व अनुसूची

प्रस्तुत संशोधनातील माहिती संकलनाकरिता तयार करण्यात येणारी मुलाखत, अनुसूची हिंगोली जिल्ह्यातील उत्तरदात्यांकडून भरून घेतल्यानंतर सदर मुलाखत अनुसूचीची पूर्व तपासणी करून प्रश्नावलीचे मूल्यांकन करण्यात येईल.

माहिती विश्लेषण प्रक्रिया

माहिती संकलित प्रक्रियेनंतर माहितीना अंतिम रूप देताना संकलित माहिती योग्य पद्धतीने प्रक्रिया करून गुणात्मक व संख्यात्मक माहिती वेगळी करून माहितीचे विश्लेषण केले आहे. माहिती विश्लेषण प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर त्यांना अंतिम रूप देण्यासाठी वर्गीकरण, संकेतिकरण, मास्टर चार्ट आलेख, स्तंभालेख, वर्तुळ, सारणी इत्यादींचा उपयोग करण्यात येईल.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

संशोधन करीत असताना विषयाला वस्तुनिष्ठ आणि निपक्ष स्परूप यावे यासाठी संशोधन समस्येची व्याप्ती आणि मर्यादा ठरविणे आवश्यक असते त्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधनात पुढील बाबींचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

१. प्रस्तुत संशोधनासाठी १० वर्षांचा कालावधी निवडला असून यात २०११ ते २०२३ या कालावधीतील अभ्यास करण्यात येईल.

२. संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र हिंगोली जिल्हयापुरते मर्यादित राहील.

३. प्रस्तुत संशोधनात कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यापुरते मर्यादित आहे.

संशोधन आराखडा

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

प्रकरण दुसरे : संशोधन साहित्याचा आढावा

प्रकरण तिसरे : हिंगोली जिल्हयाची भौगोलिक पार्श्वभूमी

प्रकरण चौथे : हिंगोली जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील कृषी मालाची आवक

प्रकरण पाचवे : हिंगोली जिल्हयातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील कृषी मालाची किंमत

प्रकरण सहावे : निष्कर्ष व शिफारशी

संदर्भग्रंथ

१. जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन, हिंगोली जिल्हा अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय
२. महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०११ ते २०२०
३. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, हिंगोली जिल्हा, भाग-१ व २ दर्शनिका विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई
४. व्ही. बी. पाटील, संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१२
५. ए. एन. भक्कड, संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१२
६. गुरुनाथ नाडगोडे, सामाजिक संशोधन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००१
७. प्रा. एस. डी. दराडे, संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१३ १२. प्रदिप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन
८. एस. डी. कुलकर्णी, इकॉनॉमिक हिस्ट्री ऑफ इंडिया, भीष्म प्रकाशन, ठाणे, १९९७
९. आर. च्या. मुखर्जी, चंद्रगुप्त मौर्य आणि हिज टाइम्स, , वाराणसी, १९६८
१०. एस. एस. आचार्य, इंडियन अॅग्रीकल्चर पॉलिसी अॅट द क्रॉस रोड्स, रावत प्रकाशन, जयपूर, २०१०

संशोधक **मार्गदर्शक**

मनोज आनंदराव देशमुख
एम.ए. अर्थशास्त्र

डॉ. संजय पी. काळे
एम.ए., पीएच.डी.
सहा. प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
डी.बी. एसीएस कॉलेज, भोकर जिल्हा नांदेड
संशोधक मार्गदर्शक अर्थशास्त्र
स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड